

*Lészai Lehel*¹

A tanítványság ára

The Cost of Discipleship.

The gospels inform us that following the calling of Jesus, the disciples forsook their trade, their homes, and the members of their families. In brief, they left everything behind, what they lived from and for. Jesus says very clearly that following him is only possible, if the one called denies himself and takes his cross up. On the other hand, he promises that he who forsakes his house, or brothers, or sisters, or parents, or children or fields for him will receive a hundred times as much in this present age, with persecution, and later, eternal life as a reward. In Mt 19,28 (cf. Lk 22,29-30, where they receive the promise of the kingdom too), Jesus promises the twelve disciples that they will sit on thrones and that they will judge Israel. If someone leaves his fortune, but sticks to his trade, he can still hope to regain his possessions. The return to a forsaken trade was difficult (Jn 21,2-3), if possible. After leaving possessions and occupation, the forsaking of one's family follows. This is more difficult, because it demands the undoing of ties of blood which are deeply rooted in humanity. Jesus does not stop here. He goes even deeper in the question of self-giving and self-denial of the nominees for discipleship. Someone, though with a heavy heart, in difficulties could give up everything and everybody who is outside of him, but Jesus asks the utmost here, the called person's life. Jesus had two kinds of disciples. On one hand, there were those who obeyed the calling and immediately left everything and followed him. On the other hand, others accepted him as their Master and Saviour, but they stayed at home, in the midst of their families and in possession of their properties. These two groups are called the wandering and the sedentary disciples. For the twelve disciples, following Jesus includes the break with the old connections, with those material or family bonds, because the disciple starts an entirely new relationship with Jesus, as their teacher. In the light of 1Cor 9,5, the questions about a radical break with occupations, possessions and families remains open, since Paul mentions that the apostles and Peter took their wives on their mission trips with them. One possible explanation is that when Jesus called the twelve disciples, they had to break with everything which defined their earlier life and follow him this way. On the other hand, there were disciples who served Jesus and his followers with their material goods. After the death and resurrection of Jesus, a different situation pertained, and then the married apostles carried out their service together with their wives. The fact that when the disciples

---

¹ Egyetemi előadótanár, BBTE, Református Tanárképző Kar, *csemete1@yahoo.com*.

left their wives and children, they were not the only ones to suffer, but so were their relatives, whom they left on their own for a while (until Easter). Another possible explanation could be formed, if we discuss this question in the light of 1Cor 7,29–31 where Paul speaks of a symbolic break.

Jesus calls the disciples, and the Twelve breaks with everything what determined their former lives, and follow their master. Their life is characterized by poverty and wandering, while they experience miracles in the company of Jesus. They continue the mission after the death and resurrection of their master. After a while, it starts a process of becoming petty bourgeoisie, during which the second generation of disciples stop wandering and leaving behind possessions, and they live as sedentary disciples in their families.

Keywords: disciples, Jesus, sacrifice, self-denial, possession.

Mindenről és mindenkiről lemondtak

Az evangéliumok arról tudósítanak, hogy Jézus elhívását követően a tanítványok elhagyták foglalkozásukat (Mk 1,18–20; vö. Mt 4,20–22; Lk 5,11–28), házukat (Mk 1,29), családtagjaikat (Mk 1,20; vö. Mt 4,22; Mk 1,30), egyszóval mindenüket (Mk 10,28; vö. Mt 19,27; Lk 5,11–28), amiből, aminek és amiért éltek.² Jézus nagyon világosan mondja, hogy az ő követése csak úgy lehetséges, ha az elhívott megtagadja önmagát, és felveszi a keresztségét (Mk 8,34–35; vö. Mt 16,24–25; Lk 9,23–24).³ Ugyanakkor azt is ígéri, hogy aki elhagyja érte házat vagy testvéreit, anyját vagy apját, gyermekeit vagy szántóföldjeit, az jelenleg százszor annyit kap, üldözésekkel együtt, majd pedig örök élet lesz a jutalma (Mk 10,29–30; vö. Mt 19,29). Mt 19,28-ban (vö. Lk 22,29–30; itt ráadásul az ország ígétét is kapják) Jézus azt ígéri a tizenkét tanítványának, hogy majd királyi székekben fognak ülni, és ítélni fogják Izraelt.

Gerd Theißen azt írja a tanítványokról, hogy kortársaik nem a keresztyénség alapítóinak tekintették őket, hanem lakásnélküli, vagyontalan és hazátlan csavargó propagandistáknak. Aki korábbi társadalmi megélhetését feladta egy másik életforma megnyeréséért, az lehetett koldus, rabló, gerillaharcos, esszénus – vagy akár apostol, próféta és miszionárius.⁴

---

² KECSKEMÉTHY István: *Gyakorlati kommentár Márk evangéliomához*. [s. n.], Cluj-Kolozsvár, 1933. 46.

³ DUNN, James D. G.: *Jesus' Call to Discipleship*. University Press, Cambridge, 1992, 22–24.

⁴ THEIßEN, Gerd: Legitimation und Lebensunterhalt: ein Beitrag zur Soziologie urchristlicher Missionare. In: *New Testament Studies* 21 (1975). 192–193.

Utaltunk arra, hogy a tanítványoknak el kellett hagyniuk vagyonukat,⁵ foglalkozásukat, családtagjaikat, és meg kellett tagadniuk magukat, hogy Jézust követhessék. Jóllehet ezek az elvárások egyszerre jelentkeznek az elhívott tanítványok felé Jézus részéről, mégis közelebről szemügyre véve különböző nehézségi fokozatokat állapíthatunk meg ezek között.

Először vizsgáljuk meg a vagyon és a mesterség kérdését. Hogyha valaki elhagyja a vagyonát, de megmarad a foglalkozása, még lehet reménye a vagyon visszaszerzésére. A gazdag ifjú esetében látjuk a vágyakozást az örök élet után. Valláserkölcsei téren eleget is tesz a Tóra elvárásainak, de Jézus felszólítja, hogy adja el vagyonát, és úgy legyen tanítványává (Mk 10,17–27). Ekkor kiderül, hogy ez az ifjú önző módon szeretete Istent, ebből a kapcsolatból nyerni szeretett volna valamit, és amikor Jézus az Isten önzetlen szeretetére és az ő követésére szólítja fel, akkor be kell ismernie, hogy a vagyona többet jelent számára, mint az örök élet.⁶ Ezzel ellentétben az első négy tanítvány azonnal otthagyja foglalkozását, a halászatot, Lévi pedig a jól jövedelmező vámszedő asztalát.⁷ Egy feladott foglalkozáshoz már nehéz a visszatérés (Jn 21,2–3), ha egyáltalán lehetséges.

A vagyon és a mesterség után következik a család feladása.⁸ Ez már sokkal nehezebb, mert olyan (vérségi) kötelékek feloldását követeli, amelyek mélyen az emberben gyökereznek. Stephen C. Barton szónak teszi, hogy Mk 10,29–30 és Mt 19,29-ben nem szerepel a feleség elhagyása (jóllehet Lk 18,29-ben igen), és ez egybehangzó Mk 10,2–12-vel.⁹ Jézus ezúttal is kategorikus és kijelenti, hogy aki jobban szereti hozzátartozóit, mint őt, nem méltó hozzá (Mt 10,37; Lk 14,26).

Még itt sem áll meg Jézus, még mélyebbre hatol a tanítványjelölt önfeladásának, önmegtagadásának az igénylésével. Az utolsó lókusban részben már találunk erre utalást (Lk 14,26), de mindez még világosabban ki van fejtve Mk 8,34–35; vö. Mt 16,24–25 és Lk 9,23–24-ben. Márk és Lukács evangéliumában Jézus felszólítása a követésére egyaránt –szól a

⁵ BETZ, Hans Dieter: *Nachfolge und Nachahmung Jesu Christi im Neuen Testament*, Beiträge zur Historischen Theologie 37. J. C. B. Mohr /Paul Siebeck/, Tübingen, 1967. 28–29; KINGSBURY, Jack Dean: *Conflict in Luke: Jesus, Authorities, Disciples*. Fortress Press, Minneapolis, 1991. 19.

⁶ HOOKER, Morna D.: *The Gospel According to St Mark*. Black's New Testament Commentaries. A & C Black, London, 1991. 242; DUNN, Jesus'... 22; WENZELMANN, Gottfried: *Nachfolge und Gemeinschaft. Eine theologische Grundlegung des kommunikativen Lebens*. Calwer Theologische Monographien 21. Calwer Verlag, Stuttgart, 1994. 62–69.

⁷ GUELICH, Robert A.: *Mark 1–8:26*. Word Biblical Commentary 34A. Word Books, Dallas, Texas, 1989. 51 és 100–101.

⁸ SENIOR, Donald: *What are they saying about Matthew?* Paulist Press, New York/Mahwah, N.J., 1996. 92; BONHOEFFER, Dietrich: *The Cost of Discipleship*. SCM Press Ltd, London, 1988⁵. 84–91; LOHFINK, Gerhard: *Jesus and Community*. Translated by John P. Galvin. Fortress Press, Philadelphia, 1984. 39–44.

⁹ BARTON, Stephen C.: *Discipleship and family ties in Mark and Matthew*. University Press, Cambridge, 1994. 107.

tanítványoknak és a sokaságnak, tehát mindenkinek.¹⁰ Lukács (9,23-ban) változtat a Mk 8,34-ben szereplő – egyes kéziratok szerint – ἔρχομαι (az NTG 28. kiadásában ἀκολῶ ὑθέω jelenik meg) ige aoristosán és a jelen idejű alakját használja, ezzel is utalva a tanítványi lét folytonos voltára. Az ἀρνέομαι ige széles körű jelentéssel bír, de mindegyik egy ‘nem’ kimondását jelenti akár egy igazságra (1Jn 2,22), akár egy személyre nézve (1Jn 2,23). Az ember nehéz szívvel bár, de szorult helyzetben lemondhat mindarról és mindazokról, amik és akik rajta kívül vannak, de Jézus itt a legtöbbet kéri, az elhívott életét.

Mindezek ellenére meg kell jegyeznünk, hogy Jézusnak kétféle tanítványi köre volt: az egyikbe tartoztak azok, akik engedelmeskedtek a hívásnak, és azonnal, mindenüket elhagyva követték őt, a másikat pedig azok alkották, akik elfogadták őt mesterüknek és megváltójuknak, de otthon maradtak, családjuk körében,¹¹ vagyonuk birtokában. Az első csoportot vándortanítványoknak, míg a másodikat letelepedett tanítványoknak¹² nevezik. A vándortanítványok az apostolok és a hetven(két) tanítvány, akik mindenüket elhagyva követték Jézust. Számukra Jézus példát mutatott, hiszen ő maga is elhagyta házáat, édesanyját, testvéreit és vagyonát. A letelepedett tanítványokra példa Magdalai Mária, Johanna, Zsuzsánna (Lk 8,2–3 – akik ugyan követték Jézust, de nem adták fel vagyonukat, amiből Jézusnak szolgáltak), Mária és Márta (10,38–42-ben a παρακαθήζομαι ige a tanítványi létre utalhat, vö. Lk 8,35; ApCsel 22,3), Zákheus (Lk 19,1–8), és Arimátiai József (23,50–54).¹³ Jóllehet ezek az emberek nem követték Jézust a szó szoros értelmében, mégis elfogadta őket tanítványainak. A vagyonukról és családjukról való lemondás sem volt a szószerinti értelemben vett szakítás, ennek ellenére Jézus nem kifogásolta ezt a más jellegű tanítványságot.¹⁴ Michael James Wilkins úgy próbálja megoldani ezt a kérdést, hogy különbséget tesz a tanítványságra és az apostolságra való elhívás között. Lk 6,13-ra hivatkozva állítja, hogy a tizenkettő nem csupán tanítvány (hívó) volt, hanem apostol (küldött, felhatalmazott képviselő) is. A tizenkét ‘tanítvány’ életén keresztül Jézus bemutatja,

---

¹⁰ JOHNSON, Sherman Elbridge: *A Commentary on the Gospel according to St. Mark*. Black's New Testament Commentaries. Adam & Charles Black, London, 1960. 150; JOHNSON, Luke Timothy: *The Gospel of Luke*. Sacra Pagina Series volume 3. The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 1991. 151–152.

¹¹ MILNE, Douglas J. W.: Mark – the gospel of servant discipleship, In: *The Reformed Theological Review* 49 (Ja–Ap 1990). 24–25.

¹² LOHFINK: *Jesus...* 39. Nagy Antal Mihály ennek kapcsán beszél „álló misszióról” és „mozgó misszióról”: NAGY Antal Mihály: A misszió bibliai szempontjai. In: *Theologiai Szemle*, új folyam XXXIV. 4. szám, (1991. júl–aug.). 207.

¹³ KIM, Kyoung-Jin: *Stewardship and Almsgiving in Luke's Theology*. Journal for the Study of the New Testament Supplement Series 155. Sheffield Academic Press, Sheffield, 1998. 100–106.

¹⁴ BLINZLER, Josef: Jesus and his Disciples, In: Helmut J. SCHULTZ (ed.): *Jesus in his Time*. SPCK, London, 1971. 93.

hogy mit végez el a hívők életében, ugyanakkor ‘apostolaiként’ az egyház vezetőit készíti–fel bennük.¹⁵ Ez a tetszetős magyarázat csak annyiban nem állja meg a helyét, hogy Jézus a hetven(két) tanítványt is kiküldte felhatalmazott képviselőkként, de őket nem nevezte apostoloknak.

John James Vincent kimutatja doktori értekezésében, hogy az ἀκολουθέω ige hatvanöttször fordul elő az Újszövetségben (C. Blendinger szerint nyolcvanszor),¹⁶ ebből huszonkétszer a Márk evangéliumában. Leszámítva 16,17-et, a huszonegy előfordulási helyen Márk a ‘követni’ igét négy csoportra vonatkoztatja Jézussal kapcsolatosan: kétszer a sokaságra, hatszor egyéni tanítványokra, akik nem tagjai a tizenkettes csoportnak, négyszer a tizenkettőre vagy közülük egyesekre, és kilenc alkalommal olyan emberekre, akik nem is tanítványok, de nem is a tizenkettő közül valók. A sokaságra és az ‘ismeretlenekre’ használja tehát Jézus a legtöbbször a „kövess engem” felszólítást. Ezek szerint Márknál a követés nem azonos a tanítványsággal. Krisztus követése nem csupán azt jelentette, hogy mentek utána az emberek, mert sokan mentek utána, de kevesen követték őt (Mk 1,37kk; 6,1kk; 8,13).¹⁷ Azt mondhatnánk, hogy a követés nem jelent mindig tanítványságot (Mk 2,15; Mt 8,19–20), a tanítványság pedig nem jelent minden esetben követést (utána menést) is. Voltak olyan csoportok, amelyek közelebb álltak Jézushoz, mint a sokaság, de nem voltak a tizenkettes kör tagjai. Ezek az emberek körülötte (περί – Mk 3,34) ültek, körülötte voltak (περί – Mk 4,10). Talán ennek a csoportnak kívánt tagja lenni a meggyógyított megszállott (5,18), és esetleg egy ilyen csoportba sorolható elsőként az, aki megtanult Jézus nevében ördögöket űzni, de nem követte őket (9,38).¹⁸

Jézus követése a tizenkét tanítvány részéről feltételezi a régi kapcsolatokkal való szakítást, jelentsen ez vagyoni vagy családi kötöttséget, mert a tanítvány egy teljesen új kapcsolatba lép Jézussal, mint tanítójával. Kyoung-Jin Kim feltételezi, hogy Márk azért hangsúlyozta a mindennel való szakítás gondolatát, mert ezzel a címzett, szenvedő gyülekezetet akarta bátorítani a tanítványság melletti kitartásra.¹⁹ Gerd Theißen arra mutat rá tanulmányában, hogy a Krisztus utáni első századi zsidó társadalomban különböző –

¹⁵ WILKINS, Michael James: *Following the Master: discipleship in the steps of Jesus*. Zondervan Publishing House, Grand Rapids, Michigan, 1992. 148–149; NOLLAND, John: *Luke 1–9:20*. Word Biblical Commentary 35A. Word Books, Dallas, Texas, 1989. 270.

¹⁶ BROWN, Colin (ed.): *The New International Dictionary of New Testament Theology*. 1. vol. Zondervan Publishing House, Grand Rapids, Michigan, 1986. S. v. ‘ἀκολουθέω’ by C. Blendinger, 480–483.

¹⁷ LENKEY Istvánné: Márk – evangélium a pogányoknak. In: *Theologiai Szemle*, új folyam XX, 1–2. szám, (1977. jan–febr.). 12.

¹⁸ VINCENT, John James: *Disciple and Lord: The Historical and Theological Significance of Discipleship in the Synoptic Gospels*, Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Theologischen Fakultät der Universität Basel, Sheffield Academy Press, Sheffield, 1976. 25–27.

¹⁹ KIM, *Stewardship*... 69–70; SCHWEIZER, Eduard: *Lordship and Discipleship*. SCM Press Ltd, London, 1960. 13 és 20.

okok miatt nagyon sokan hagyták el javaikat, és szakítottak korábbi kötöttségeikkel. Az okok feltárása közben megemlíti a vallásos és a szociológiai motivációt. Részletesen kitér a vallásos feltételek mellett a szociális körülmények elemzésére, amelyek döntő szerepet játszottak akkor, amikor a Jézus követésére határozták el egyesek magukat, és hátuk mögött hagyták mindazt, amivel addig rendelkeztek. Szerinte egyesek talán a házuk és gazdaságuk elhagyása alkalmával szociális és/vagy gazdasági terhekkkel is szakítottak.²⁰

A kérdés nyitott marad a mesterséggel, vagyonnal és családdal való radikális szakítást illetően 1Kor 9,5 fényében, ahol Pál megemlíti, hogy az apostolok és Péter magukkal vitték feleségüket a missziói utakra. Az egyik magyarázási lehetőség, hogy amikor Jézus elhívta a tizenkét tanítványt, akkor valóban szakítaniuk kellett mindennel, ami korábbi életüket meghatározta és úgy kellett követniük Jézust. Ezzel szemben voltak olyan tanítványok, akik vagyonukból szolgáltak Jézusnak és követőinek. Jézus halála és feltámadása után egy más helyzet állt elő (lásd Lk 22,35–36), és ekkor a házaspáros apostolok életük párjával együtt végezték a szolgálatukat. David C. Sim felhívja a figyelmet arra, hogy amikor a tanítványok elhagyták feleségüket és gyermekeiket, akkor nem csupán ők szenvedtek, hanem hozzátartozóik is, akiket ideiglenesen (húsvét utánig) magukra hagytak.²¹ A másik magyarázási lehetőség ezt a kérdést az 1Kor 7,29–31 megvilágításában tárgyalni, ahol Pál azt írja, hogy „Ezt pedig azért mondom, testvéreim, mert a hátralevő idő rövidre szabott. Ezután tehát azok is, akiknek van feleségük, úgy éljenek, mintha nem volna, és akik sírnak, mintha nem sírnának, akik pedig örülnek, mintha nem örülnének, akik vásárolnak, mintha semmijük sem volna, és akik a világ javaival élnek, mintha nem élnének vele, mert a világ látható alakja elmúlik.” Ezzel a megvilágítással Pál szimbolikus szakításról beszél, és eszkatológiai vonzásba állítja a kérdést.

Következtetés

Jézus elhívja a tanítványokat, akik közül a tizenkettő szakít mindazzal, ami eddig meghatározta életét, és így követi mesterét. Nincstelenség és vándorlás jellemzi életüket, miközben csodákat tapasztalnak meg Jézus társaságában. Uruk megfeszítése és feltámadása után folytatják a missziót (1Kor 9,5), de lassan beáll egy polgárosodási folyamat, amely során a második tanítványi generáció felhagy a vándorlással, a javaikkal való szakítással és letelepedve, családban éli meg tanítványi mivoltát.

---

²⁰ THEIBEN, Gerd: *Studien zur Soziologie des Urchristentums*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 19. J. C. B. Mohr /Paul Siebeck/, Tübingen, 1989³. 107–141.

²¹ SIM, David C.: What about the wives and children of the disciples? The cost of discipleship from another perspective. In: *The Heythrop Journal* 35, No. 4 (1994). 388–389.

Felhasznált irodalom

- BARTON, Stephen C.: *Discipleship and family ties in Mark and Matthew*. University Press, Cambridge, 1994.
- BETZ, Hans Dieter: *Nachfolge und Nachahmung Jesu Christi im Neuen Testament*, Beiträge zur Historischen Theologie 37. J. C. B. Mohr /Paul Siebeck/, Tübingen, 1967.
- BLINZLER, Josef: Jesus and his Disciples. In: Helmut J. SCHULTZ (ed.): *Jesus in his Time*. SPCK, London, 1971.
- BONHOEFFER, Dietrich: *The Cost of Discipleship*. SCM Press Ltd, London, 1988¹⁵.
- BROWN, Colin (ed.): *The New International Dictionary of New Testament Theology*. 1. vol. Zondervan Publishing House, Grand Rapids, Michigan, 1986. S. v. 'ἀκολουθέω' by C. Blendinger, 480–483.
- DUNN, James D. G.: *Jesus' Call to Discipleship*. University Press, Cambridge, 1992.
- GUELICH, Robert A.: *Mark 1–8:26*. Word Biblical Commentary 34A. Word Books, Dallas, Texas, 1989.
- HOOKE, Morna D.: *The Gospel According to St Mark*. Black's New Testament Commentaries. A & C Black, London, 1991.
- JOHNSON, Luke Timothy: *The Gospel of Luke*. Sacra Pagina Series volume 3. The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 1991.
- JOHNSON, Sherman Elbridge: *A Commentary on the Gospel according to St. Mark*, Black's New Testament Commentaries. Adam & Charles Black, London, 1960.
- KECSKEMÉTHY István: *Gyakorlati kommentár Márk evangéliomához*. [s. n.], Cluj-Kolozsvár, 1933.
- KIM, Kyoung-Jin: *Stewardship and Almsgiving in Luke's Theology*. Journal for the Study of the New Testament Supplement Series 155. Sheffield Academic Press, Sheffield, 1998.
- KINGSBURY, Jack Dean: *Conflict in Luke: Jesus, Authorities, Disciples*. Fortress Press, Minneapolis, 1991.
- LENKEY Istvánné: Márk – evangélium a pogányoknak. In: *Theologiai Szemle*, új folyam XX, 1–2. szám, (1977. jan–febr.). 7–13.
- LOHFINK, Gerhard: *Jesus and Community*. Translated by John P. Galvin. Fortress Press, Philadelphia, 1984.
- MILNE, Douglas J. W.: Mark – the gospel of servant discipleship. In: *The Reformed Theological Review* 49 (Ja–Ap 1990). 20–29.
- NAGY Antal Mihály: A misszió bibliai szempontjai. In: *Theologiai Szemle*, új folyam XXXIV. 4. szám, (1991. júl–aug.). 204–209.
- NOLLAND, John: *Luke 1–9:20*. Word Biblical Commentary 35A. Word Books, Dallas, Texas, 1989.
- SENIOR, Donald: *What are they saying about Matthew?* Paulist Press, New York/Mahwah, N.J., 1996.

- SIM, David C.: What about the wives and children of the disciples? The cost of discipleship from another perspective. In: *The Heythrop Journal* 35, No. 4 (1994). 373–390.
- SCHWEIZER, Eduard: *Lordship and Discipleship*. SCM Press Ltd, London, 1960.
- THEIßEN, Gerd: Legitimation und Lebensunterhalt: ein Beitrag zur Soziologie urchristlicher Missionare. In: *New Testament Studies* 21 (1975). 192–221.
- THEIßEN, Gerd: *Studien zur Soziologie des Urchristentums*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 19. J. C. B. Mohr /Paul Siebeck/, Tübingen, 1989³.
- VINCENT, John James: *Disciple and Lord: The Historical and Theological Significance of Discipleship in the Synoptic Gospels*, Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Theologischen Fakultät der Universität Basel, Sheffield Academy Press, Sheffield, 1976.
- WENZELMANN, Gottfried: *Nachfolge und Gemeinschaft. Eine theologische Grundlegung des kommunikativen Lebens*. Calwer Theologische Monographien 21, Calwer Verlag, Stuttgart, 1994.
- WILKINS, Michael James: *Following the Master: discipleship in the steps of Jesus*. Zondervan Publishing House, Grand Rapids, Michigan, 1992.